

ДЕФІЦИТ В ПОВСЯКДЕННИХ ПРАКТИКАХ СІЛЬСЬКИХ ЖИТЕЛІВ УРСР В 1950–1960-х роках (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розкривається питання впливу дефіциту товарів на повсякденне життя селянства в 1950–1960-х роках, на прикладі Чернігівської області УРСР. Проаналізовано причини виникнення та існування цієї проблеми, охарактеризовано особливості цього явища, що мали місце в сільській місцевості. Також висвітлено шляхи отримання необхідних товарів, які використовували селяни. У даній статті описано вплив проблеми забезпечення необхідною продукцією на повсякденне життя сільських жителів та їх реакцію на таку ситуацію.

Ключові слова: селянство, повсякденне життя, магазин, торгівля, дефіцит, Чернігівська область.

Дефіцит товарів був характерною рисою радянської торгівлі та елементом повсякденного життя населення майже протягом всього існування СРСР. Така ситуація склалась внаслідок проведення партійно-державним керівництвом економічної політики, орієнтованої на пріоритет розвитку важкої промисловості, а виробництво товарів широкого вжитку фінансувалось за залишковим принципом. Спроба змінити цю диспропорцію за часів М. С. Хрущова за рахунок збільшення обсягів виробництва товарів легкої та харчової промисловості, розширення мережі закладів обслуговування населення, в тім числі і в сільській місцевості, так і не вирішила остаточно цього питання. У сільській місцевості проблема дефіциту товарів теж існувала, однак на відміну від міст мала свої характерні особливості і також впливала на повсякденне життя селянства. Хронічний дефіцит товарів широкого вжитку сприяв формуванню явища постійного пошуку необхідної продукції серед населення, не було виключенням й селянство, яке перебувало в більш скрутному становищі через обмеженість каналів отримання необхідних речей. На сьогодні ця проблема для більшості населення України втратила свою актуальність, однак відсутність ефективного транспортного забезпечення, депопуляція і, як наслідок, закриття більшості стаціонарних торговельних установ у сільських населених пунктах, спричинили появу проблеми доступу до товарів першої необхідності¹.

Ця проблема, починаючи із 90-х років активно цікавить дослідників історії СРСР. Серед науковців, які займаються проблематикою соціально-побутового забезпечення сільського населення в післявоєнний період, варто відзначити дослідження Ковпак Л. В., Лисак В. Ф., Лісовської О. В., Нікілева О. Ф.². Серед праць, присвячених власне торгівлі й дефіциту товарів у сільській місцевості, які побачили світ останнім часом, варто відзначити роботи Сидоровича О. С., Нікілева О. Ф.³.

Мета дослідження: проаналізувати вплив дефіциту товарів на повсякденне життя селянства УРСР, на прикладі Чернігівської області, а також висвітлити характерні особливості цього явища у сільській місцевості й розглянути шляхи його вирішення, якими користувались місцеві жителі.

Це питання доцільно розглядати через призму висвітлення таких його аспектів як причини дефіциту товарів для населення в СРСР, в тім числі й в сільській місцевості, стан торговельної інфраструктури, скарги селян на проблеми з постачання товарами широкого вжитку, шляхи вирішення проблеми з нестачею певної продукції, якими користувалися колгоспники.

Проблеми з постачанням певних продуктів та дефіцитом товарів були практично постійними у повсякденному житті радянського населення, в тім числі й в 1950–1960-х роках. Однак в сільській місцевості ця ситуація мала свої характерні особливості, серед яких гірший ніж в містах рівень розвитку торговельної мережі, низька культура обслуговування громадян, вплив колгоспів на забезпечення селян певними категоріями промислових товарів. У той же час в селі були й присутні й загальні проблеми забезпечення населення країни товарами широкого вжитку, наприклад зловживання в закладах торгівлі, перебої в постачання певних категорій продукції, незначний асортимент товарів, низька якість продуктів.

Забезпечення товарами сільського населення в СРСР в післявоєнний період здійснювалась кількома шляхами: стаціонарні магазини державної торгівлі; колгоспні ринки; установи

кооперативної торгівлі; неофіційні канали отримання продукції через знайомих, родичів, що працювали в закладах торгівлі чи мали доступ до продукції.

У перші післявоєнні роки ситуації із забезпеченням населення необхідними товарами мала катастрофічний характер, однак це питання вирішувалось надто повільно, оскільки держава в першу чергу використовувала переважно бюджетні кошти на фінансування відбудови важкої промисловості, а на інвестування у виробництво товарів широкого вжитку та розвиток соціальної інфраструктури, в тім числі й торгівельної мережі, виділялось значно менше. У сільській місцевості через відсутність транспортної інфраструктури, закладів торгівельної мережі, наявності кваліфіковано підготовлених кадрів, перебоїв з постачанням продукції питання задоволення споживчих потреб сільських жителів стояло дуже гостро.

Починаючи із середини 1950-х років завдяки реформам М. С. Хрущова, забезпечення необхідними товарами сільського населення значно покращилось за рахунок розширення торгівельної мережі та асортименту продукції в магазинах, однак все одно це питання залишалось актуальним для селянства. Власне вирішення проблеми дефіциту нерідко займало чимало часу, іноді вимагало додаткових витрат коштів та використання родинних та особистих зв'язків.

В першу чергу, за необхідності селяни звертались в місцевий магазин з метою купівлі необхідних речей. Однак, дуже часто сільські заклади торгівлі не задовольняли потреби селян, в силу багатьох обставин. Торгівельна мережа за кількістю функціонуючих установ в сільській місцевості УРСР досягла довоєнного рівня лише на середину 1950-х років. Однак, навіть у 1955 р. у 29% сільських районів республіки не було жодного магазину з продажу господарсько-побутових, а у 21% – культурно-побутових товарів⁴. На 1960 р. існувала потреба у відкритті в сільській місцевості УРСР 12 тис. магазинів, і зробити це планувалося за 3 роки, проте на кінець 1965 р. з даної кількості магазинів функціонувало лише 6349⁵. Тому тисячі селян мусили купувати навіть найнеобхідніше – хліб, сірники у сусідніх селах, де були торгівельні пункти.

Однією з причин дефіциту товарів в закладах торгівлі в сільській місцевості стало державна політика з питання забезпечення населення товарами широкого вжитку. При розподілі наявних товарних ресурсів планові органи більшу частину виробленої продукції спрямовували у торгівельну мережу міст, свідомо обмежуючи мешканців села в задоволенні споживчих потреб⁶. Торгівельні заклади в сільській місцевості зазвичай не мали складських приміщень, холодильників, що серйозно перешкоджало торгівлі певними категоріями продуктів харчування, особливо теплої пори року. Для села і його мешканців автоматично ставали дефіцитними такі групи товарів, як м'ясо-ковбасні вироби, свіжі й морожені риби- та морепродукти, торти, тістечка тощо⁷. У кожному третьому магазині були відсутні такі товари, як гас, сірники, мило, сіль⁸. Незадовільно постачалися сільські магазини промтоварами масового вжитку, зокрема взуттям та одягом, їх асортимент був незначним. Майже зовсім були відсутні в продажу меблі, велосипеди, радіоприймачі, інша побутова техніка⁹. Промовистим фактом є інформація наведена в місцевій газеті Бахмацького району Чернігівської області, що магазини сіл напередодні Нового року через ажіотаж повністю забезпечені лише сіллю, милом та посудом, інших товарів практично немає¹⁰.

Нерідко, селяни скаржились на роботу місцевих закладів торгівлі. Наприклад, селяни в с. Будники Ріпкинського району Чернігівської області в 1963 р., скаржились в листі до органів держконтролю, що завідуючий місцевим магазином розподіляє завезений товар серед своїх друзів та знайомих, дає продукцію їм в борг, а звичайним покупцям говорить, буцімто товари відсутні. Окрім того, магазин працює не постійно, зазвичай він відкритий, тільки коли відбувається завіз товару, також вранці та ввечері, коли більшість селян на роботі в колгоспі й не можуть купити необхідне¹¹. Продавець використовує товар із магазину (посуд, інвентар) для своїх особистих потреб, а потім повертає на прилавок, до того ж систематично вживає спиртне і в такому вигляді з'являється на робоче місце. Найбільше селян обурювало те, що на окремі товари ціни завищені, стверджуючи, що він різницю кладе собі в кишеню. Скарги на нього в район не дали результатів, оскільки його керівництво в «Сільпо», його старі друзі по навчанню, не реагують на повідомлену інформацію, зауважуючи, що перевірки на підтвердили фактів¹². У селі Масейки Чернігівського району, селянин скаржився, що ваги в магазині підкручені й покупців обважують, недоливають керосин, а продавчиня продає зекономлену частину товарів родичам за заниженими цінами, окрім того неодноразово в магазині продавали зіпсовану рибу та неякісне крупи¹³. Фактично працівники закладів торгівлі нерідко використовували своє становище для покращення свого матеріального благополуччя, що викликало незадоволення серед населення рівнем забезпеченості та розподілом товарами в сільській місцевості.

У пресі також нерідко публікувались матеріали про порушення в роботі закладів торгівлі в сільській місцевості та притягнення до відповідальності порушників. Наприклад, в с. Насілки

Ріпкинського району в 1958 р. було звільнено завідуючого та продавця магазину через систематичне недотримання правил зберігання продукції, гігієнічно-санітарних норм, у магазині практично не можна було дістати рибу, цукор, борошно, чай, печиво велосипеди, адже ці товари продавались знайомим вже по підготовленому списку практично відразу¹⁴. Отже, селяни намагались використати свої особисті зв'язки для того щоб дістати необхідні товари.

Забезпеченість товарами та їх асортимент теж нерідко не задовольняла потреб селян, які звертались із скаргами до органів влади. Наприклад, у с. Мала Загорівка Бахмацького району селяни зазначали у листі, що в магазині дуже мало товарів, їх постійно не вистачає, бо їх привозять в незначній кількості, ходові товари – хліб, крупи та цукор розбирають миттєво. Доводилось нерідко, чекаючи нового завозу, прохати знайомих, що живуть поряд з магазином повідомляти, коли знову привезуть нову партію аби встигнути купити, інакше доведеться їхати до міста на велосипеді або йти пішки, щоб придбати бажане¹⁵. У с. Пасіки Ріпкинського району магазин взагалі практично не працював через відсутність товарів, оскільки в ньому можна було придбати під час завозу лише крупи та хліб, іншої продукції практично не було, цю проблему продавець також пояснював відсутністю автомобілів для регулярного підвезення продукції. Питання було вирішене тільки після неодноразового звернень місцевих селян та комуністичного активу до районного керівництва¹⁶. Часто сільські магазини не працювали у вихідні та святкові дні, у випадку поїздки продавця в місто за товаром, у дні перевірок або його перебування у відпустці.

Загалом місцевий магазин перетворювався в досліджуваний період в місце своєрідного неформального спілкування, де у випадку зустрічі селяни обговорювали останні новини та плітки, дізнавались необхідну інформацію в продавця про завіз продукції, ціни, які могли повідомити своїм родичам та знайомим.

В умовах хронічного товарного дефіциту в СРСР, у суспільстві формувалася особливий тип відносин між продавцем та покупцем, що виходили далеко за межі офіційно визначених. Продавець фактично стояв на щабель вище у радянській соціальній ієрархії – з ним постійно шукали знайомств, йому пропонували гроші та послуги, він завжди контролював ситуацію з фізичним доступом до товарів та їх асортименту. Не була винятком сільська місцевість, де наявність магазину перетворювала продавця на особу від стосунків з якою залежало забезпечення товарами широкого вжитку практично значної частини місцевого населення, окрім колгоспного керівництва та місцевого партійного активу, які отримували нерідко товари певних категорій із спеціальних державних фондів. Така ситуація з матеріальним забезпеченням сприяла великій популярності професій продавця, комерсанта, завідуючого магазином чи відділу постачання серед населення. Серед батьків побутовала думка, що вступ їхньої дитини до торгівельного чи харчового технікуму означатиме забезпечення їй гарного майбутнього.

Окрім магазинів для забезпечення, особливо будівельними товарами, селяни нерідко використовували й колгоспи, у яких в рахунок заробленого, можна було замовити цеглу, покрівельне залізо, фарбу, гвіздки, шифер, оскільки в місцевих закладах торгівлі такої продукції практично не було, а привезти її з міста не завжди була можливість. Проте і це не вирішувало товарного дефіциту на селі.

У такій ситуації селяни для закупівлі деяких товарів, які практично не можливо було дістати в місцевих магазинах, доводилось їхати до міста для того, щоб придбати необхідне. За даними статистичних органів республіки, тільки з причин відсутності за місцем проживання необхідних товарів або через дуже обмежений їх вибір до міста спеціально виїжджало за покупками упродовж року близько 44,5% сільських родин¹⁷. Для поїздки в місто селяни користувались гужовим транспортом, залізницею, якщо відстань невелика – пішки або на велосипеді, однак все одно на це колгоспники витрачали нерідко цілий день. Власне, щоб придбати потрібні товари, нерідко спочатку сільські жителі продавали на ринку вирощену в підсобних господарствах продукцію, а на виручені кошти купували необхідні речі в магазинах або на базарах. Нерідко на ринках фіксувались випадки прямого обміну продуктів харчування на промислові товари, отримати які містяни мали більше можливостей. У більшості випадків у вихідні дні кількість приїжджих селян в місто зростало, містяни також у вільний від роботи час здійснювали покупки, тому потрібно було поспішати, щоб встигнути купити необхідне, поки товари є в наявності. Окрім того, витрачати багато часу на закупівлю товарів в місті селяни не могли, тому що потрібно було ще встигнути на приміський потяг, автобус, чи повернутись додому для роботи в підсобному господарстві. Досить часто колгоспники, які їхали в місто за необхідними товарами купували також продукцію, які прохали їх придбати родичі, сусіди, знайомі, тому що самі на той час не могли вибратись до міста.

Популярність серед селянства колгоспних ринків пояснювалась широким асортиментом продукції, відсутністю черг, можливістю торгуватись із продавцем, проте ціни на них досить часто

були вищими ніж в закладах державної чи кооперативної торгівлі. Найбільшим попитом серед колгоспників на ринках Чернігівської області в 1957 р. користувались промислові товари широкого вжитку, а саме одяг, взуття, посуд, сільськогосподарський інвентар, меблі, галантерейні вироби, будівельні матеріали¹⁸. Також селяни нерідко могли придбати сільськогосподарські товари на ринках, яких не вистачало у власних господарствах, серед таких було молодняк худоби чи свійської птиці, тютюн, насінневий матеріал¹⁹. Популярними в селян були також окремі категорії харчових продуктів, які в селі було важко дістати, наприклад крупи, борошно, цукор, кондитерські та м'ясні вироби, риба та рибні продукти²⁰. Селяни скаржились, що на ринках не вистачає господарських товарів (сірників, тканин, посуду), засобів особистої гігієни²¹. Розуміючи значну популярність базарів серед селянства, яке традиційно звикло на них торгувати та купувати, дирекції ринків області постійно звертались із пропозиціями про збільшення кількості стаціонарних магазинів установ державної та кооперативної торгівлі, збільшення об'ємів поставленої продукції до вже діючих торговельних точок на базарах з метою задоволення потреб населення та збільшення грошових надходжень від ринків²².

Окрім ринків селяни купували товари в магазинах міста та торговельних оптових базах. Наприклад, в Бобровицькому районі селянам доводилось для покупки меблів їхати в райцентр на торгову базу, записуватись в чергу на отримання меблів й чекати їх протягом півроку, до того ж нерідко товар виявлявся неякісним²³. За можливістю селяни домовлялись через знайомих, що працювали в закладах торгівлі про купівлю товарів в магазинах міста або просили родичів придбати їх, оскільки самі фізично не могли це зробити.

Також селяни купували необхідні товари на ярмарках, організованих владою на території ринків, де свою продукцію представляли кустарі, в них переважно купляли посуд, меблі, сільськогосподарський інструмент, бочки, ящики, тим паче, що якість цієї продукції була не гіршою фабричного виробництва, однак ціни на неї були вищими.

Непоодинокими були випадки, коли необхідні товари селянам привозили родичі, які проживали в інших містах та навіть республіках. Наприклад, на центральному ринку Чернігова на спекуляції була спіймана колгоспниця, яка торгувала шерстяними хустками, які їй привезла для продажу сестра із РРФСР. Продавши частину своїм знайомим в селі, решту повезла продавати на базар²⁴.

Починаючи із кінця 1950-х років значним попитом серед селянства почали користуватися велосипеди, мотоцикли, побутова техніка (праски, швейні машинки, радіоприймачі), столярні інструменти, однак дефіцит таких товарів відчувався навіть в райцентрах та невеликих містах, тому селянам області нерідко доводилось виїжджати для їх придбання в Чернігів, Київ або навіть в міста інших республік СРСР.

Отже, проаналізувавши вплив товарного дефіциту на повсякденне життя селянства можна стверджувати, що ситуація в сільській місцевості була більш складною ніж в містах. Така проблема була спричинена втіленням в життя державної політики, яка передбачала пріоритетний розвиток важкої промисловості, а не легкої та харчової, а також диспропорції в розподілі товарних ресурсів між містом та селом. Сільські магазини не могли задовольнити потреб місцевого населення в товарах широкого вжитку. Селяни активно використовували будь-які способи отримати необхідні дефіцитні товари, вдаючись до таких наступних практик: купівля необхідного на колгоспних ринках, в міських магазинах та на торговельних базах, використовували особисті зв'язки та знайомства. У такій ситуації, коли селянство було обмежене в можливостях задоволення своїх матеріальних потреб, це відображалось на морально-психологічному стані сільського населення. Вимушені поїздки до міста у пошуках необхідних товарів відволікали їх від особистих проблем, відпочинку, роботи в колгоспах і у власних присадибних господарствах, нерідко вони потребували додаткових витрат часу та коштів. Така ситуація призводила до подання скарг та листів селянами в державно-партійні органи та засоби масової інформації з метою привернення уваги керівництва до цієї проблеми та з вимогою її вирішення.

¹ Сидорович О. С. Проблема товарного дефіциту у сільській торговельній мережі в УРСР в післявоєнний період // Література та культура Полісся [Текст]: зб. наук. праць. серія: історичні науки / Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя ; [редкол.: Г. В. Самойленко (відп. ред., упоряд.) та ін.]. – Ніжин, 2016. – Вип. 83. – С. 82.

² Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України у другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003. – 250 с.; Лисак В. Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950–1960-ті рр.) [Текст]: [монографія]. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Маріуп. держ. ун-т. – Донецьк, 2013. – 341 с.; Лісовська О. В. Стан соціального забезпечення українського села на середину 1960-х років // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 106. – С. 90–94; Нікілев О. Ф. Сфера культурно-побутового обслу-

говування українського села у 1950-ті – середині 1960-х рр. у вимірі повсякденності // Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія, 2011. Вип. 19. – С. 94–99.

³ Сидорович О. С. Проблема товарного дефіциту у сільській торгівельній мережі в УРСР в післявоєнний період // Література та культура Полісся [Текст]: зб. наук. праць. серія: історичні науки. Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя; [редкол.: Г. В. Самойленко (відп. ред., упоряд.) та ін.]. – Ніжин, 2016. – Вип. 83 – С. 82–89; Нікілев О. Ф. Проблеми торгівлі в українському селі в середині 50–60-х рр. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті., 201. Вип. 9. – С. 240–248.

⁴ Нікілев О. Ф. Проблеми торгівлі в українському селі в середині 50–60-х рр. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті., 201. Вип. 9. – С. 241.

⁵ Там само. – С. 242

⁶ Сидорович О. С. Проблема товарного дефіциту у сільській торгівельній мережі в УРСР в післявоєнний період // Література та культура Полісся [Текст]: зб. наук. праць. серія: історичні науки. Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя; [редкол.: Г. В. Самойленко (відп. ред., упоряд.) та ін.]. – Ніжин, 2016. – Вип. 83 – С. 88.

⁷ Нікілев О. Ф. Проблеми торгівлі в українському селі в середині 50–60-х рр. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті., 201. Вип. 9. – С. 241.

⁸ Там само. – С. 242

⁹ Лісовська О. В. Стан соціального забезпечення українського села на середину 1960-х років // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 106. – С. 92.

¹⁰ Ленінський Прапор. – 1959. – 1 січня.

¹¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-302. – Оп. 1 – Спр. 76. – Арк. 89.

¹² Там само. – Арк. 90.

¹³ Там само. – Арк. 145.

¹⁴ Деснянська Правда. – 1958. – 21 травня.

¹⁵ Деснянська Правда. – 1961. – 26 листопада.

¹⁶ Соціалістичний шлях. – 1954. – 17 лютого.

¹⁷ Нікілев О. Ф. Проблеми торгівлі в українському селі в середині 50–60-х рр. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті., 201. Вип. 9. – С. 248.

¹⁸ ДАЧО. – Ф. Р-5050. – Оп. 1. – Спр. 679. – Арк. 26.

¹⁹ Там само. – Спр. 686. – Арк. 95.

²⁰ Там само. – Спр. 679. – Арк. 23.

²¹ Там само. – Арк. 59.

²² Там само. – Арк. 157.

²³ Деснянська Правда. – 1958. – 1 грудня.

²⁴ Деснянська Правда. – 1958. – 12 грудня.

В статье раскрывается вопрос влияния дефицита товаров на повседневную жизнь крестьянства в 1950–1960-х годах, на примере Черниговской области УССР. Проанализированы причины возникновения и существования этой проблемы, охарактеризованы особенности этого явления, имевшие место в сельской местности. Также освещены пути получения необходимых товаров, которые использовали крестьяне. В данной статье описано влияние проблемы обеспечения необходимой продукцией на повседневную жизнь сельских жителей и их реакцию на такую ситуацию.

Ключевые слова: крестьянство, повседневная жизнь, магазин, торговля, дефицит, Черниговская область.

The article discovered the problem of impact of goods deficit on the daily life of the peasantry in the 1950–1960–s on the example of Chernihiv region of Ukraine. There were analyzed the reasons of appearance and existence of named problem and characterized peculiarities of this phenomenon that took place in rural areas. Also were explained pathways of obtaining the necessary goods, which were used by peasants. The current article describes the impact of the problem of providing the necessary goods in daily life of rural people and their reaction to existing of such a situation.

Keywords: peasantry, the daily life, shop, trade, deficit, Chernihiv region.